

УДК 94(477): 316.334.55/.56

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З КІНЦЯ XV ст. ДО 1569 р.

Оксана ЖУК

Луцький національний технічний університет,
Кафедра інженерної педагогіки, психології та українознавства

Досліджується соціальна та етнічна структура населення поселень українських земель в складі Великого князівства Литовського. Встановлено, що в соціальній структурі шляхти та селян існували різні стани групи населення. У містах проживало торгово-ремісничє населення, частина шляхти, а також служилого й залежного люду, зайнятого сільськогосподарським виробництвом. В етнічній структурі населення українських поселень, особливо міст, помітну частку становили євреї, поляки, німці, вірмени, караїми, татари й представники інших народностей.

Ключові слова: князі, пани, бояри-слуги, селяни, челядь, тяглі, данники, міщани, євреї, поляки, караїми, вірмени, татари.

Ставлення наукової проблеми. На формування і розвиток поселень впливають фактори природно-географічного середовища, господарської спеціалізації мешканців та етносоціального складу населення. Останній фактор є особливо важливий для визначення етнічних українських земель. З огляду на це актуальним є дослідження особливостей соціальної та етнічної структури поселень українських земель в складі різних державних утворень.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Російський історик права М. Владимірський-Буданов вивчав питання чисельності поселень українських земель в складі Литви і Польщі, напрямки колонізації та етнографічний склад населення¹. Історію колонізації українських земель, еволюцію та чисельність, соціальну та національну структуру поселень в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) висвітлювали відомі історики минулого й сучасності: М. Грушевський², П. Сас³, Н. Яковенко⁴, А. Заяць⁵ та ін. Ґрунтовним дослідженням політичної, правової та соціально-економічної історії українських земель у складі ВКЛ є колективна праця київських дослідників “Україна і Литва в XIV–XVI століттях”⁶.

Завданням цієї статті є комплексний аналіз соціальної та етнічної структури населення поселень українських земель в складі ВКЛ.

Виклад матеріалу. У соціальній ієрархії українського суспільства періоду перебування України у складі Великого князівства Литовського провідне місце займала шляхта. Сам же шляхетський стан чи шляхетський “народ”, за визначенням Ф. Леонтовича, був неоднорідний, хоча і без більш-менш різких відмінностей за правами і обов’язками.

Згідно з розробленою професором Н. Яковенко структурою шляхетського стану, вершину піраміди привілейованого стану у ВКЛ посідали князі. Вони були нащадками колишніх удільних династій – Рюриковичів і Гедиміновичів. Сходиною нижче стояли пани, ще нижче – земляни-шляхта, і найнижчий щабель займало служиле панцирне боярство⁷.

Князівський прошарок не був однорідною верствою. Вперше поділ на групи в середині князівського прошарку зафіксовано в ревізії Луцького замку 1545 р. Так, найпотужніших князів у ревізії названо “княжатами головними”, а решта отримала назву “княжат-повітників”. Серед “княжат головних” згадуються представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чортгорийських та Гольшанських-Дубровицьких. Н. Яковенко до цієї князівської групи зараховує, окрім згаданих, ще сім родів: Острозьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських; усіх інших – до “княжат-повітників”. В ревізії Луцького замку до повітників ревізор зарахував таких князів: Федора Головню-Острожецького, Максима, Остафія і Богдана Сокольських, Івана Масальського, Якова Крокотку, Юрія і Войну Вороницьких, Стефана Ружинського, Богдана Любецького і князя Велицького⁸.

За Пописом війська ВКЛ 1528 р. репрезентовано 38 осіб князівської верстви, серед яких 18 належать до 7 родів групи “княжат головних”, а решта 20 – до 12 родів групи “княжат-повітників”. Загалом, за підрахунками Н. Яковенко, на українських землях протягом періоду з кінця XIV до середини XVII ст. жило щонайменше 52 князівські родини. Представники групи князів головних виставляли із своїх земельних володінь 299 коней, значно менше (56 коней) – представники групи князів-повітників.

12 родів “княжат-повітників”, що склали 63 % від князівського прошарку, володіли 16 % земель (1008 волок) від загальної величини князівського земельного фонду Волині. Водночас 7 родів (37 %), віднесених до групи “княжат головних”, сконцентрували в своїх руках 84 % земель Волині (5382 волок), тобто більше, ніж в п’ять разів від “княжат-повітників”. Беззаперечна економічна перевага була на боці князів головних⁹.

Волинські “княжата-повітники” в економічному аспекті поступово втратили свої позиції, що визначались головно обсягами земельних володінь. Представники цієї групи, не маючи в більшості випадків вагомих фінансових важелів, поступово ставали слугами своїх набагато заможніших сусідів – князів головних.

Проміжну ланку між князями та рядовою шляхтою-землянамим на українських землях, як і на інших територіях ВКЛ, займали пани. Панські роди в десятки разів перевищували чисельність княжих. Серед них найвідомішими на Волині були роди Білостоцьких, Боговитинів, Вільгорських, Готських, Гулевичів, Джусів, Єловицьких, Єловичів, Жоравницьких, Загоровських, Кірдеїв, Козинських, Мишок, Оздовських, Порванецьких, Рудецьких, Семашків, Сенют, Хрінницьких, Чапличів та ін., а на Київщині й Брацлавщині знаними були пани Аксаки, Александровичі, Бабинські, Владики, Горностаї, Дашковичі,

Калениковичі, Кисілі, Ласки, Митьковичі, Немиричі, Павші, Полози, Тишковичі, Халенські та ін.¹⁰.

Панські роди також були неоднорідними й поділялися на титуловані (радні, хоруговні або магнати) і нетитуловані. До титулованих панів належали знатні шляхетські роди, які або входили до складу Панів-Ради, могли мати власні військові загони, чи займали нижчі, проте не менш впливові, уряди при великокнязівській раді або в місцевих обласних урядах. Місцеві пани сконцентрували у своїх руках практично всі намісницькі уряди, причому, зазвичай, прерогативою посідання того чи іншого уряду володіли представники певного панського роду. Наприклад, пани Александровичі у трьох поколіннях були вінницькими намісниками. Згодом окремі представники роду перемістилися на житомирський уряд. У 1505 р. великий князь литовський і король польський Олександр Ягеллончик надав Дмитрові Александровичу ділянку землі в Житомирі з дозволом будувати на ній те, що він сам забажає. Намісницькі уряди давали можливість волинським, київським та брацлавським панам розширювати свої володіння¹¹.

Земляни-шляхта були ще більшою за чисельністю соціальною групою шляхетського стану. Вона поділялася на незалежних земель, які перебували на державній службі (господарські) або мали свої пожиттєві володіння на державних чи княжо-панських землях, а також на залежних (з обмеженим шляхетським правом) замкових чи княжопанських земель. Нижче від цієї групи існувала також невелика група шляхти-голоти, яка мала тільки родове шляхетство, але не володіла маєтками.

На найнижчій сходинці привілейованих станів перебували панцирні бояри, які користувалися всіма прерогативами військового (рицарського) права, але не мали особистого шляхетства. Згодом це військово-службове населення злилося з близьким йому за духом козацтвом¹².

Виходячи з поліетнічності Литовської держави, у складі якої перебували українські землі, вихідці з іноетнічних народностей були присутніми серед їх шляхетського стану. Зокрема, серед землевласників Київщини і Брацлавщини місцевий руський елемент разом з волинським складав 60%, тюркський – 20% і білорусько-литовський та молдавсько-російський – по 10% кожний¹³.

Найчисленнішою становою групою суспільства у Великому князівстві Литовському було селянство, яке, зокрема, на українських землях становило до 80% населення. Їх статус, характер повинностей, що вони відбували та умови життя залежав від того, під яку юрисдикцію підлягали селяни. Вони підпорядковувались державній владі в особі великого князя литовського і короля польського або їх намісників, а також приватній – шляхетській або церковній.

На найнижчій сходинці в соціальній структурі селянства перебували челядники. Їх називали “челядь невільна”, так як вони не володіли правом власності на рухоме чи нерухоме майно, утримувалися за рахунок свого

господаря і, як правило, перебували у повній залежності від нього. Челядники проживали в дворах державних або приватних волостей та залучалися до різних сільськогосподарських і дворових робіт. Вони були найменш численною групою залежного населення. Так, при державних великокняжих дворах на Гнідаві і Красному, приписаних до Луцького замку, в 1552 році нараховувалося 15 осіб челяді невольної¹⁴.

Як у великокнязівських, так і в приватних господарствах на українських землях працювала ще одна відносно невелика за чисельністю категорія селян – тяглі, які відбували “тяглу” службу чи панщину. Тяглі люди найчастіше зустрічалися в найбільш освоєних регіонах, зокрема, в шляхетських маєтках на Волині. Значно меншою була їх частка в державних волостях. Серед 124 селянських дворич, приписаних до Луцького замку в 1545 році тяглі селяни склали лише 9 дворич¹⁵. До обов’язків тяглих селян входила праця на господарських нивах і дворах зі своїми підводами та реманентом.

Найчисленнішу групу селян становили данники або податково-відробіткові селяни, повинність яких полягала у сплаті данини і відробітку декількох днів на рік сільськогосподарських робіт на державних чи приватних дворах і полях. У соціальній ієрархії селянського стану данники стояли на рівень вище від інших категорій, зокрема, тяглих людей. Часто данина давалася лише натурою. В пожалуваних листах Казимира Ягеллончика фігурує, наприклад, лише данина прісним медом. Загалом, данина медом була найпоширенішою не лише на українських землях, а й інших регіонах ВКЛ. До цієї данини іноді додавалася і данина куницями, лисицями чи бобрами хутром. Приміром, великий князь литовський Олександр Ягеллончик у 1505 р. пожалував житомирському намісникові панові Дмитрові Александровичу село Романове у Житомирському повіті, що складалося з 18 людей данних і тяглих, двох посольських слуг, які “данини нам з того села дають сорок відер меду прісного, а дванадцять лисиць хутром”¹⁶. У соціальній структурі державних сіл, приписаних до Луцького замку в середині XVI ст. данники склали найбільший відсоток – 88 селянських дворич від загальної кількості в 124 дворича¹⁷.

Окрему категорію селян, котрі часто були перехідною ланкою між власне селянами та землянами-шляхтою, становили слуги або бояри путні. Слуги здебільшого вербувалися із заможних “тяглих” чи інших селян, так як несення служби вимагало чималих коштів для їх спорядження. В названому домені Луцького замку службовими були 13 дворич. З них одне двориче було конюшенним в селі Козлиничі, мешканці якого доглядали за кінями великокнязівської конюшні, а інші виконували службу замкову – воротню, сторожову та кінну поштову – розвозили листи і відомчі документи. До людей спеціальних служб належали замкові рибалки, рудники, городники і бобровничі, які виконували тільки свої професійні повинності й платили податки¹⁸.

Важливою верствою середньовічного суспільства виступало міщанство. Починаючи з XVI ст. на українських землях ВКЛ більш інтенсивних обертів набував урбанізаційний процес, в результаті чого виникла низка нових міст та містечок. Загалом у період перебування України в складі ВКЛ тут налічувалося приблизно 150 міст та містечок, переважна більшість з яких зосереджувалася на Волині. Серед них міста складали 45 населених пунктів¹⁹.

Новостворені міста Волині й Київщини, на відміну від міст Галицької Русі, ще довго зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані із сільською округою та сільськогосподарськими заняттями, що гальмувало розвиток міського життя як такого. Наприклад, у першій половині XVI ст. «чисте» торгово-ремісничє населення Ковеля становило лише 36,5% його мешканців, Костянтинова – 23,9%, Степані – 18,7%, Торчина – 20,2%, Литовижа – 15,2%, Овруча – 21,8%, Берестечка – 8,5% і т.д. За пересічний приклад малого містечка можна взяти Голятин на Волині, локований у 1547 р.: з 91 родини його жителів ремеслами тут займалися лише 10 осіб – двоє бондарів, гончар, коваль, пічник, двоє шорників і троє пекарів. Продукція, яку вони виробляли, або йшла на задоволення потреб решти мешканців, або реалізувалася у межах голятинської сільської округи, не даючи достатніх засобів прожитку, тож ремісники обробляли ще й орні землі. Навіть у магдебурзькому привілеї Києва (1494), одного з найбільших міст регіону, є статті, які детально регламентують користування міщан сіножатами, орними землями й бортним лісом. Величезні промислові угіддя, що тяглися по Задніпров'ю аж до Чернігівщини, належали мешканцям Канева й Черкас²⁰.

У державних (королівських) містах (Київ, Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Канів, Ковель, Литовиж, Луцьк, Черкаси, Біла Церква, Вижва, Любеч, Миляновичі, Овруч, Переяслав, Полонне, Чорнобиль та ін.) поряд з міщанами мешкало порівняно нечисленне населення, що несло військову службу: замкові пушкарі, стрільці. Зокрема, в Литовській метриці зберігаються великокнязівські листи, в яких визначалася плата грошима чи сукном пушкарям, стрільцям, а також робітникам, які були задіяні на ремонтних роботах по укріпленню міських мурів та ровів. У прикордонних містах проживали козаки. Найбільше їх концентрувалося в районі Канева і Черкас, менше – у Брацлаві, Вінниці, Києві та волинських містах. Частина козацького населення жила в містах сезонно²¹.

Для волинських міст характерною була велика чисельність торгово-ремісничого прошарку в складі міщан, який в цілому переважав кількість служилих людей.

Правове становище міщан регулювали норми Уставних земських грамот, надані певним регіонам, а також загальнодержавного права (Статути ВКЛ, сеймові конституції та ухвалами). Внутрішнє життя міщан регламентувалося міськими нормативно-правовими актами. Для підтвердження міщанського статусу потрібно було подати родову метрику і свідчення щонайменше двох

поважних міщан, після чого відповідний документ вносився до спеціальних актових книг. Траплялися випадки зарахування до міщанського стану збіднілої шляхти, і так само отримання шляхетства міщанами (як правило, міськими урядниками).

Часом міщанами іменувалися й жителі замкових, духовних і приватновласницьких “юридики” – приватної земельної власності, що належала духовній або світській особі в межах міста чи передмістя та вилучалася з-під юрисдикції загальноміського уряду. Вони мусили платити загальноміські податки, але підпорядковувались юрисдикції замкового та інших судів. Управління міщанами, які проживали на території юри дики, здійснювалось від його імені особливими посадовими особами – війтами і тіунами. Юридики роз’єднували міщан не тільки в плані їх адміністративно-правового статусу, але й в економічному. Не було рідкістю і розташування будинків шляхти в містах. Так, за описом міста Луцька 1552 року в ньому серед загальної кількості (239 будинків) нараховувався 91 міщанський будинок, 62 єврейських, 55 шляхетських і 31 церковний²².

Подібно до багатьох міст ВКЛ, у заснуванні та подальшому розвитку українських міст значну роль відігравали й іноетнічні народності.

Для стимулювання ремесел і торгівлі ще великий литовський князь Вітовт запрошував до міст вірмен, караїмів та євреїв і надавав їм широкі права. Вірменська громада Луцька жила окремою вулицею, яка й носила назву Вірменська. Тут налічувалось 30 житлових будинків, ремісничі майстерні та крамниці, оскільки основну масу вірмен становили ремісники та купці. Ремісники займались золотарством, зброярством, гаптуванням. Проте переважальним заняттям була торгівля. Вірмени відігравали важливу роль у середньовічній торгівлі і економічному розвитку Луцька. Вони брали участь у будівництві громадських споруд. Відомо, що обов’язком вірменського священика в Луцьку було будівництво однієї з найбільших ділянок міських укріплень (понад 50 метрів)²³.

Найпривілейованішою серед представників національних меншин була єврейська громада. На українських землях євреї селились переважно у великих містах, таких як Київ, Луцьк, Кременець, Володимир (за винятком часу їх вигнання з ВКЛ у 1495 р. Олександром Ягеллончиком та поверненням у 1503 р.), а також в містечках. Більшість серед них складала так звані ашкеназі, тобто європейські євреї. Єврейське населення міст об’єднувалося в кагал, який був органом самоуправління. Характерно, що єврейські громади зосереджувались тут компактно: на одній вулиці, яка в кожному з міст традиційно мала назву “вулиця Жидівська” (як у Володимирі) або на спеціально відведених землях на міських околицях, які складала цілі квартали забудови, що називалися Жидівщиною, (як у Луцьку). На відміну від вірмен, які були християнами вірмено-григоріанського віросповідання і могли мешкати разом з литовцями, українцями та поляками в основній (укріпленій) частині міста, євреям та караїмам

відводилась територія за межами міських укріплень (принаймні, до XVI ст., коли релігійна й національна ознаки при розселенні вже не були першорядними).

Євреї складали великий відсоток населення Луцька і Володимира. Про це, зокрема, свідчить кількість податків, що збирав з них тодішній уряд. Так, акт 1567 р. під № 19 містить в собі протест Луцького єврейського кагалу і караїмської громади проти чиновників Королівського Двору Василя Календи та інших, які вимагали від них за цей рік 600 кіп грошей²⁴. За ревізією 1552 р. у Володимирі євреї володіли 22 будинками на міських грунтах, 7 – на попівській землі, а 2 родини – жили в найманих помешканнях. Як відзначають ревізори, переважна більшість із них торгувала²⁵.

Значним був відсоток єврейського населення в Крем'янці. В 1536 році крем'янецькі євреї одержали королівський привілей на зрівняння в правах з іншими міщанами. Люстрація 1545 року поряд із корінним населенням Крем'янця згадує представників інших народностей, які становили разом біля 13% від усіх мешканців. Серед них євреїв було 67 осіб, поляків – 12, білорусів – 6, турків – 5, росіян – 4, німців – 3, литовців – 2, молдаван – 1, чехів – 1. Наступний опис міста 1552 року, вказуючи на міграцію сюди польських євреїв, зазначає про наявність в місті 48 єврейських будинків²⁶.

Євреїв можна було також побачити в селах та шляхетських маєтках, однак лише в ролі орендарів чи відкупників мит. Правом євреї урівнювались з міщанами, проте нерідко їм надавались великокнязівські привілеї, що вигідно вирізняли їх правове і економічне становище.

На українських землях євреї користувалися, з одного боку, нормами свого привілею, а з іншого – привілей литовським євреям доповнювався, в разі необхідності, засадами з Волинської та Київської уставних грамот. Ніхто не мав права вимагати у євреїв сплати боргів чи взагалі ставати до суду в єврейські святкові дні. Суворе покарання передбачалося за перешкоди єврейському богослужінню, а також за напад і розорення їхніх кладовищ. Найширші права були надані євреям у сфері кредитних операцій.

Великі князі литовські в своїй економічній політиці часто застосовували практику отримання кредитів, які здебільшого їм надавали євреї. Євреям здавались на відкуп або в оренду мита та корчми, що простежується за джерелами XVI ст. Зокрема, у 1557 р. крем'янецькі євреї Левон Іцхакович і Песак Хаймович орендували горілчані корчми в Крем'янці терміном на 3 роки в сумі 300 кіп грошів. Згідно з умовою договору, орендарі повністю розпоряджались горілчаною продукцією і до того ж сплачували 3 копи грошів щорічно “на замок”. У 1568 р. Айзак Бородавка орендував луцьку, володимирську, крем'янецьку, ковельську, заславську, дубровицьку і янушпільську митні комори. Часто євреї надавали грошові позички шляхті під заставу нерухомості²⁷.

Появу караїмів, як і вірменів, німців і татар у ВКЛ пов'язують з великим князем литовським Витовтом. Караїми розселилися в Троках, звідки частина їх

перейшла в Галич та Луцьк. Згодом караїми почали розселятися і в інших містах ВКЛ, а також Волині та Поділлі. У 50-х роках XVI ст. у Луцьку, згідно з переписом, мешкало 25 караїмських родин, які налічували 125 осіб²⁸. Караїми жили окремою общиною, очолюваною хазаном; сповідували караїмізм – іудаїзм, який базується на Старому заповіті. Волинські караїми певний час перебували під безпосередньою опікою великокнязівської влади, що проявилось передовсім в поширенні на них низки привілеїв. Так, крім привілею великого князя литовського Витовта на надання луцьким караїмам земель, у 1506 р. Сигізмунд I Старий своїм листом наказував луцькому старості звільнити луцьких євреїв-рабинів від сплати йому і його спадкоємцям щорічного збору з обох єврейських общин: рабинської та караїмської по 12 кіп грошів з кожної²⁹.

Луцькі караїми займалися переважно торгівлею і ремеслами. У XV–XVI ст. вони виступали як активні посередники збуту товарів за межі ВКЛ, зокрема, в Польщу. Караїмські родини також займалися городництвом та роздрібною міською торгівлею.

Уперше татари осідають на українських землях у 30-х роках XIV ст., коли внаслідок усобиць у Золотій Орді частина татарської знаті разом зі служилими людьми втекли на територію ВКЛ. Ці усобиці вдало використовував Витовт, дозволяючи втікачам селитися на пограничних землях ВКЛ, власне української степової зони, роздаючи їм землі “на рицарському праві”, тобто за умови несення військової служби. Серед осілих на південних кордонах України татар були й князівського походження, такі роди, як Глинські, Яголдайовичі, Домонти³⁰. Згодом отримували вислуги багато татар не лише з пограничних територій, а й у віддаленіших від степу регіонах, зокрема на Волині. Наприклад, Олександр Ягеллончик у 1501 р. пожалував служилим татарам Ісакові та Легіму Бердейненковичам дев’ять служб і три пустих землі в Красносільському (Луцькому) повіті. Характерно, що у багатьох випадках татари звільнялись від сплати будь-яких податків, на них покладалася лише військова служба “кінно й збройно”, причому часто з наданням відповідної амуніції та плати.

Надалі багато татар назовсім осіли на Волині. В Луцьку, поряд з Караїмською та Вірменською, була осібна Татарська вулиця. Постійне ж посольське представництво хана Перекопської орди в столичному Луцьку продовжувало функціонувати ще в XVI ст. Нині в культурних нашаруваннях ґрунту на території міста археологи знаходять значні вкраплення фрагментів золотоординських керамічних виробів, що може бути підтвердженням економічних стосунків лучан з татарами³¹.

У 1525 р. Сигізмунд I Старий надав Іслам Гірею та його людям землі поблизу Черкас для кочування й навіть прислав їм кожухи на зиму, а на літо – тканини. Татарські орди використовувались у союзницьких цілях і надалі. Татари отримували привілеї великих князів литовських, окрім земель та маєтностей, також і на прибуткові в той час корчми. Так, у 1533 р. Сигізмунд I Старий надав татарському товмачеві Васькові Солтановичу “корчму вольною” у Києві.

Осілі на українських землях ВКЛ татари підлягали великокнязівському присудові, про що свідчить судові справи татар із шляхтою. З набуттям чинності Литовського статуту 1566 р. окремі розділи були присвячені литовським татарам. Значну частину особистої хоругви князя К. Острозького склали саме татари. Після битв під Луцьком 1508 р. та Вишневцем 1512 р. князь осадив захоплених у полон татар під Острогом у Зарванському передмісті і надав їм певних прав, зокрема, дозволив вільно сповідувати магометанство. Отже, татари поповнювали чисельний склад служилих людей (бояр) українських земель. Протягом кількох поколінь вони зазнавали впливу місцевих бояр, вислужували маєтності та укорінювалися на нових землях.

Поява вихідців з Московської держави на території України пов'язується, як правило, з численними московсько-литовськими війнами кінця XV – початку XVI ст. та відходу до Москви тих чи інших прикордонних територій Литовської держави, зокрема Чернігово-Сіверщини. Політична ж еміграція з Московської держави на територію ВКЛ відбувалася й дещо раніше. Від початку XVI ст. московитини переселялись і на Волинь. Зокрема, одними з таких переселенців були Бокії-Печихвостські, які володіли родовим маєтком Печихвости у Луцькому повіті. Один із їх представників, Гаврило, посідав уряд луцького земського судді³².

Роздача великими князями литовськими земель і маєтностей на умовах служби по всій території ВКЛ спричинила розселення представників різних етнічних груп на українських землях. У XIV–XV ст. на Київщині та Волині так осідали вихідці з етнічних литовських та білоруських земель. Наприклад, представники шляхетського роду Гарабурдів, чиє коріння брало початок з білоруських земель, активно проявилися як успішні орендарі лісових угідь та влаштовували підприємства з виробництва поташу в селах Тейки та Тодоровичі в Луцькому повіті.

Джерела дають дуже мало відповідей на питання, з якого часу й скільки вихідців з польських земель потрапили в Україну й тут осіли. Відомо, що у 1545 р. у Крем'янці жило, крім інших етнічних меншин, й 12 поляків. У 1565 р. в Луцьку нараховувалось 39 євреїв, 8 росіян, а також замешкали сім'ї вірмен, поляків, литовців та циган³³.

На середину XVI ст. окремі збіднілі польські шляхетські роди переходять на службу до заможних і впливових волинських князів. Пізніше частина з них шляхом купівель осіли в Луцькому, Крем'янецькому та Володимирському повітах. Отримували вислуги великих князів литовських на українських землях ВКЛ або осідали через одруження й представники інших держав та народів. Так, в Україні жили вихідці з молдавських князівств та Італії³⁴.

Отже, соціальний та етнічний склад населення поселень українських земель в складі Великого князівства Литовського був досить неоднорідний. У середовищі шляхти, міщан і селянства існували окремі підгрупи, які різнилися

між собою за майновим і правовим становищем. Водночас, у житті, розбудові й розвитку поселень, крім місцевого українського населення, активну участь брали й представники іноетнічних народностей. Цьому процесу, здебільшого, сприяла політика великих князів литовських, котрі у винагороду за службу надавали маєтності на українських землях іногородцям, що мешкали на території ВКЛ, а також розвиток торгівлі, якою активно займалася єврейська і караїмська людність.

THE ETHNIC AND SOCIAL COMPLEMENT OF POPULATION OF THE UKRAINIAN SETTLEMENTS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA FROM THE LATE XV CENTURY TO 1569.

Oksana ZHUK

National Technical University of Lutsk,
Department of Engineering Teaching, Psychology and Ukrainian Studies

The article covers the social and ethnic structure of population of the settlements of the Ukrainian lands in the Grand Duchy of Lithuania. It was found that among the social structure of nobility and peasants there were different class groups. The cities were inhabited by trade and craft people, some of the gentry, serving and dependent people engaged in agricultural production. In the ethnic structure of population of the Ukrainian settlements, especially cities, Jews, Poles, Germans, Armenians, Karaites, Tatars and representatives of other nationalities were a significant proportion.

Key words: dukes, lords, nobles-servants, peasants, dragged, burghers, Jews, Poles, Armenians, Tatars.

---

¹ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1890 – С.1–210.

² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси [Текст] : в 11-ти т. 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. - К. : Наук. думка, 1991– (Пам'ятки іст. думки України). –Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – 1995. – 667 с. – Б. ц.

³ *Сас П.М.* Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Смолій. – Киев: Наук. думка, 1989 – 232 с.

⁴ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст]. – 2-ге вид., перероблене та розшир / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.: Іл. – Бібліогр.: с. 531–53; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія] / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К.: Критика, 2008. – 470 с.

⁵ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів: Добра справа, 2003. – 206 с.

⁶ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. – Луцьк: ПрАТ “Волинська обласна друкарня”, 2011. – 256 с.: 28 с., іл.

⁷ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія] / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К. : Критика, 2008. – С.70–71.

- ⁸ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 142.
- ⁹ Там само. – С.143.
- ¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – С. 137–139, 162–165.
- ¹¹ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С.145.
- ¹² Там само. – С.70–71.
- ¹³ Там само. – С.167.
- ¹⁴ Троневиц П. Луцький замок. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003. – С. 81.
- ¹⁵ Там само. – С. 82.
- ¹⁶ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 147.
- ¹⁷ Троневиц П. Луцький замок. – С. 81.
- ¹⁸ Там само. – С. 81–82.
- ¹⁹ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 149.
- ²⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст]. – 2-ге вид., перероблене та розшир / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2005. – С. 169.
- ²¹ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Смолий. – Киев: Наук. думка, 1989 – С. 31.
- ²² Рибачок І. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI-першої половини XVII століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_27/27/rybachok.pdf.
- ²³ Жук О. М. Національні меншини середньовічного Луцька // Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття / Шості читання пам'яті В. Липинського. Матеріали доповідей учасників I Міжнародної науково-практичної конференції 17 квітня 2003 р. – Луцьк: Видавництво "Волинська обласна друкарня", 2003. – С. 35.
- ²⁴ Перлитейн А. Луцк и его древности // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 9. – М.: Университетская типография, 1851. – С. 31.
- ²⁵ Кучинко М., Охріменко Г., Петровиц В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С.116.
- ²⁶ Яцечко-Блаженко Т. Місце етнічних меншин у формуванні міста Кременця (XV– 60-ті роки XVI ст.) // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – Вип. VII. – Луцьк: Видавництво "Терен", 2011. – С.245.
- ²⁷ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 151.
- ²⁸ Zajęzowska A. Karaimi na Wołyniu // Rocznik Wołyński / Pod redakcją J. Hoffmana. – Т. 3. – Рувне, 1934. – S. 186.
- ²⁹ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 152.
- ³⁰ Там само. – С. 152.
- ³¹ Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003. – С. 34.
- ³² Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 153.
- ³³ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Смолий. – Киев: Наук. думка, 1989. – С. 34.
- ³⁴ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – С. 153.